

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. С. ШАНДРА (Київ)

**НОВОРОСІЙСЬКИЙ І БЕССАРАБСЬКИЙ
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР М. С. ВОРОНЦОВ
(1823—1854)**

Призначення 7 травня 1823 р. новоросійським генерал-губернатором і бессарабським намісником М. С. Воронцова (1782—1856) свідчило про зміну політичного курсу в управлінні південним регіоном Росії. У геополітичному просторі Півдня України панувала атмосфера підприємливості і комерційного процвітання, якої не знали в центральній частині держави і в якій вбачалась неросійськість цього краю. Паритетне становище між центром і Новоросією спостерігалось до середини 1810-х років, коли закінчилося формування централізованої міністерської системи, яка випукліше окреслила відмінності південних губерній. Формування російської нації, її ідентичності наштовхувалося на багатоетнічність Півдня, подразнювало ідеологів російського націоналізму. Ставало ясно, що перебуванню

іноземців Рішельє і Ланжерона на чолі південного генерал-губернаторства Російської держави настає край. Вони виконали свої завдання по приверненню та облаштуванню колоністів і мали поступитися місцем російським управлінцям. Указом Сенату від 11 травня 1822 р. створювалось Новоросійське генерал-губернаторство у складі Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній. Імператор Олександр I підсумував здійснені заходи для виокремлення посадових обов'язків херсонського військового губернатора і вказав, що поширення його повноважень на всі без винятку південні градоначальства дозволяє закріпити за ним нову назву — новоросійський генерал-губернатор ¹.

Призначивши на цю посаду М. С. Воронцова — на той час уже відомого військового і державного діяча, уряд Олександра I робив ставку на формування більш чіткого вектора державної політики. У природній асиміляції етносів Півдня наступав новий етап. Пасивність колишньої адміністрації, що більше спостерігала за стихійним переселенням, змінилась активним втручанням у цей процес, регулюючи його і направляючи на більш інтенсивне господарське освоєння регіону.

Надання намісницьких повноважень М. С. Воронцову було скоріше закономірним, ніж випадковим урядовим заходом. В оточенні Олександра I мало було сановників, які б так гармонійно вписувалися в попередню когорту управлінців цим регіоном. 40-річний М. С. Воронцов, на думку імператора, як ніхто, був здатний підхопити позитивні тенденції в розвитку Півдня імперії і надати йому російського забарвлення. Такої ж думки про М. С. Воронцова був і Микола I, який, високо цінуючи військові та адміністративні здібності генерал-губернатора, призначив його і членом Державної ради (1826).

Майбутній правитель Новоросії народився в аристократичній родині відомого державного діяча, дипломата, генерала від інфантерії графа С. Р. Воронцова (1744—1832) та графині Катерини Олексіївни (в дівоцтві Синявіної). Він отримав солідну класичну домашню освіту, продовжив її у Кембриджі, де по дипломатичній лінії служив його батько. Вихованням сина займався сам С. Р. Воронцов, котрий не лише стежив за його успіхами в навчанні, а й знайомив, готуючи до службової кар'єри, з основами державного управління. В родині панували культ патріотизму, почуття дворянської честі й гідності. Перебування у Великобританії зробило з молодого Воронцова прихильника англійської політичної системи та сформувало підприємницькі навички, однак він не став, як батько, палким англоманом. Син відомого вельможі, за тогочасною традицією, вже в 4-річному віці був записаний у прапорщики і в 19 років міг бути генерал-майором. Він відмовився наслідувати традиції і розпочав військову службу в чині поручика Преображенського полку. Участь у військових експедиціях по приєднанню Грузії (1803—1805) та у війні 1812 р. додала йому професійних військових знань. За кілька років він зробив кар'єру, діставши 1810 р. звання генерал-майора. Вміння поєднувати у військових операціях та дипломатичних переговорах з горцями і турками військову мужність і відвагу, жорстокість з благородством, раціональний прагматизм та вправність розуму з силою зброї принесли М. С. Воронцову популярність і авторитет. Ці якості посприяли призначенню його командуючим російським окупаційним корпусом у Франції (1815—1818).

Був одружений з графінею Є. К. Браницькою (1792—1880), мати якої О. В. Енгельгардт доводилася племінницею Г. О. Потьомкіну, що дозволило уїдливому Ф. Ф. Вігелю заявляти, що М. С. Воронцов отримав край “как бы в законное наследство” ². За порадою батька, ще у 1810-х роках

він скупив великі землі на Півдні, серед них і колишні маєтки та сади Рішельє³. Згідно з формулярним списком, князь мав у Херсонській губернії 27 тис. дес. землі, за його маєтками в різних губерніях, не рахуючи маєтків його дружини, було 27 тис. душ селян⁴. Складається враження, що М. С. Воронцов від початку знав, чого хоче, і був налаштований обійняти посаду правителя Новоросії.

За спогадами сучасників, М. С. Воронцов у відносинах з підлеглими різко вирізнявся зі свого оточення. Вельможа аристократичного походження, він міг бути простим у побуті, як солдат у військовому поході, привітним, поштивим і уважним⁵. Ф. Ф. Вігель, хоча й не любив свого патрона, однак зазначав, що у Бессарабії “спокойная твердость Воронцова всех поразила; в нем более, чем наместника, увидели наперстника царского”⁶. М. І. Богданович, підкреслюючи амбітність М. С. Воронцова, розповів про випадок, коли Олександр I зробив йому, тоді ще корпусному командирі, зауваження з приводу того, що його солдати крокують повільно, на що той відповів: “Государь! Мы этим шагом пришли в Париж”⁷.

Історик і археолог М. Н. Мурзакевич після зустрічі з генерал-губернатором зазначав, що той наодинці любив вислуховувати будь-які поради, але абсолютно не терпів публічних заперечень, як і хабарників, невинуватого жорстокого ставлення до людей нижчих станів⁸.

Якою ж була система політичних і духовних цінностей М. С. Воронцова? Монархіст за переконаннями, котрий ототожнював служіння государю із служінням державі і батьківщині, він з певним зацікавленням ставився до індивідуальної свободи, яка, однак, повинна була чітко підпорядковуватися державним інтересам. Він був переконаним прихильником сильної, самостійної і дієздатної адміністрації, що при потребі повинна йти назустріч населенню, швидко приймати рішення і рішуче їх виконувати. Будь-які пропозиції щодо інтенсивного розвитку регіону викликали у нього державне зацікавлення.

Особистість М. С. Воронцова достатньо типова для російської державної політики першої половини XIX ст. Зміна ним військової служби на цивільне урядування була нерозривно пов'язана з воєнним управлінням. М. С. Воронцову підпорядковувалися військові частини, що стояли на постій в південному регіоні. У розпорядження генерал-губернатора виділялися порційні кошти для козацького війська на кордоні по лінії Пруту і Дунаю⁹.

Військові знання і досвід М. С. Воронцова не один раз використовувалися імператорами. Микола I призначив його командиром корпусу і доручив штурм Варни 1828 р. Генерал-губернатор придушив бунт у Севастополі 1830 р., викликаний жорсткими протичумними заходами. Очолювана ним слідча комісія виявила тоді близько тисячі його учасників¹⁰. До суду було віддано 32 особи¹¹. 1836 р. імператор надав генерал-губернатору таку владу, яку мали командири окремих корпусів у мирний час¹². Та найбільш значущим було призначення 1844 р. М. С. Воронцова одночасно і намісником Кавказу з необмеженими повноваженнями. Микола I пов'язував з його здібностями завершення довготривалих військових кампаній, що їх вела Росія за Кавказ. Обіцяний імператором трирічний термін управління Кавказом виявився, однак, значно довшим¹³. Військові переслідування Шаміля тривали до 1853 р., часу розгрому його військових угруповань, а наступного — М. С. Воронцов подав у відставку за станом здоров'я. 19 жовтня 1854 р. його було звільнено з посад кавказького намісника, головнокомандуючого Окремим кавказьким корпусом та новоросійського і бессарабського генерал-губернатора зі збереженням звання генерал-

ад'ютанта і члена Державної ради. Після лікування в Карлсбаді М. С. Воронцов повернувся до Одеси, де й помер 1856 р.

М. С. Воронцов перебував на генерал-губернаторській посаді 32 роки. Протягом цього часу він кілька разів надовго відлучався з краю. Тоді його обов'язки тимчасово виконували інші посадові особи, які не відхилялися від основного курсу М. С. Воронцова. Відстоювання державних інтересів у всіх напрямках соціального життя стало основним завданням канцелярії генерал-губернатора.

Бессарабія, приєднана до Росії в результаті російсько-турецької війни 1806—1812 рр., отримала автономний статус на зразок Великого князівства Фінляндського. М. С. Воронцов поставив завдання ліквідувати автономію і поширити в Бессарабії російські губернські установи. Законодавчим актом, що закріпив російську цивільну адміністрацію, стало "Положення про управління Бессарабською областю" від 29 лютого 1828 р.¹⁴⁻¹⁵ Управління в Бессарабії передавалось цивільному губернатору, головою обласного суду залишався генерал-губернатор. М. С. Воронцов звернувся до Миколи I з проханням зняти з нього повноваження намісника, після чого за його посадою закріпилась назва новоросійського і бессарабського генерал-губернатора¹⁶.

Щодо становлення власного політичного курсу М. С. Воронцова, слід зазначити, що в у багатьох питаннях він продовжив найважливіші тенденції в управлінні південним регіоном своїх попередників. Як Рішельє і Ланжерон, він був противником надмірних державних втручань у торгівлю й промисловість, був здатний на компроміси між центральним урядом і місцевою владою, уважно ставився до ініціативних пропозицій, що надходили від місцевого населення. М. С. Воронцова не можна віднести до бездумно сумлінних виконавців волі імператора Миколи I. Він став архітектором нової політики, що поєднувала підприємливість Півдня з одержавленням, хоча й поступовим, у всіх його галузях і напрямках.

Вже у червні 1824 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів про продовження пільг новоросійським містам Одесі та Феодосії, а також про перевірку купецьких паспортів на пільгові умови торгівлі. В основу цього законодавчого акта було покладено доповідну записку М. С. Воронцова¹⁷. Через рік Комітет розглянув і ухвалив його пропозиції про припинення перевірки торгівлі в генерал-губернаторстві та звільнення від сплати торговельних податків греків, що займалися нею вроздріб. Звільненню підлягали також євреї, які переселилися в міста із сіл, та кримські татари, які ніколи не сплачували податків за торгівлю в місцях постійного проживання¹⁸.

Оскільки наближався час припинення пільг, наданих урядом чорноморським містам ще 20 років тому назад, генерал-губернатор підготував подання про розвиток торгівлі в краї. На його переконання, вона розвивалася мляво, купці втратили свої капітали у володіннях Оттоманської Порти, а неврожай не дозволяв сподіватися на поліпшення ситуації. Пропонувалося найближчим часом не поширювати на генерал-губернаторство загальноросійських державних податків. Їх введення варто було перенести на 1830 р. та й зменшити їхні розміри наполовину¹⁹. Генерал-губернатор переконав уряд у необхідності передавати на потреби міста частини доходів від митних зборів у Керчі²⁰.

Серйозної урядової уваги вимагав одеський порт. М. С. Воронцов переконливо довів Комітету міністрів, що незадовільний стан гаваней не зможе забезпечити високого темпу іноземної торгівлі. Одним із шляхів поліпшення ситуації він вважав зосередження владних повноважень у ке-

рівництві портом в руках однієї особи. На його пропозицію, Комітет міністрів призначив капітаном порту капітана 2-го рангу Зонтага, фахівця морської справи, котрий служив інспектором Одеської карантинної контори ²¹.

Намагаючись якнайшвидше підняти тонус торгівлі, М. С. Воронцов пішов навіть на порушення карантинних вимог. Пароплавам, що заходили в Севастополь з інших російських портів, дозволялося розвантажуватися без витримання встановленого карантинного часу ²². До таких заходів, спрямованих на підтримання торгівлі, можна віднести й послаблення паспортного режиму для іноземних купців. Так, купцям — австрійським підданим, дозволялося користуватися своїми паспортами, не турбуючись про отримання російських на час перебування в генерал-губернаторстві та про чинність колишніх правил для ввезення солі з Бессарабії. Впродовж одного лише 1826 р. М. С. Воронцов подав уряду кілька пропозицій про поліпшення митного законодавства, за яким розширювалась торгівля виноградним вином та тканинами з Бессарабії, черкеси та абхазці отримали дозвіл на безмитне ввезення через феодосійську митницю своїх товарів ²³.

1826 р. М. С. Воронцов звернувся до Миколи I з пропозицією про поновлення порто-франко, згідно з маніфестом 1817 р., та перенесення його одеської межі. На переконання генерал-губернатора, чинною щодо порто-франко залишилася лише назва. Через значні торговельні обмеження знову зросла контрабанда. Таємний радник його Канцелярії Д. С. Інглезі, котрий служив в одеській митниці, підготував проект нової межі порто-франко, що пролягала в районі передмість Пересипу та Молдаванки ²⁴. Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін тоді не заперечував проти її подовження і навіть пропонував заснувати сухопутну митницю з посиленням діяльності портової. Були схвалені їхні штатні розписи ²⁵. Міністр заперечував лише проти ввезення солі, міцних напоїв, заліза і чавуну ²⁶. 1832 р. він, переймаючись інтересами російського купецтва, різко змінив своє ставлення до порто-франко, почав вимагати його ліквідації. В. о. новоросійського генерал-губернатора провів місцеве анкетування про вигоди і незручності вільного порту. В одній з відповідей було дано чітке пояснення, чому уряд так прискіпливо поставився до порто-франко: неможливість привозити в Одесу російські товари, що не витримували конкуренції з іноземними ²⁷.

Неоднакове розуміння місцевою і центральною владою значення порто-франко вилилося в полеміку, що розгорнулася на сторінках одеської та столичної преси ²⁸. Ставлення до особливого статусу міста поділило учасників дискусії на російських патріотів і прихильників європейської толерантності в торгівлі. Якщо довіряти переказам, то того разу порто-франко врятував Микола I, який вважав незручним порушувати слово, що його дав перед Європою Олександр I ²⁹.

М. С. Воронцов переконав уряд, що є й інші заходи для зближення іноземної торгівлі з російською. За його поданням, Комітет міністрів 1835 р. схвалив положення, за яким засновувався Крестовоздвиженський щорічний двотижневий ярмарок в Одесі, куди могли приїждити російські купці, 1838 р. — такий же ярмарок відкривався у Феодосії ³⁰. Крестовоздвиженський ярмарок не виправдав покладених на нього надій — врешті-решт його торговельні обіги не мали великого значення, і він не піднявся вище простонародних торгів. Як вдало зазначали автори книги, виданої до 100-річчя Одеси, цей задум був важливий не за його результатами, а за його цілями ³¹.

Одеський комерційний суд, заснований ще Рішельє за прикладом міст європейського чорноморського узбережжя, отримав підтримку вве-

денням двох додаткових посад для членів, що їх обирала одеська міська громада. Утримувалися вони містом, а дозвіл на введення нових членів давався центральним урядом³². Однак з часом М. С. Воронцов висловив незадоволення його діяльністю, вважаючи, що судді замість того, щоб полегшити стан торгівлі, гальмують її. Голова одеського суду Дембровський подав скаргу на генерал-губернатора, звинувачуючи його в судовому втручанні. Скарга розглядалась у Міністерстві юстиції, яке констатувало перевищення генерал-губернатором своїх повноважень. Однак Комітет міністрів підтримав М. С. Воронцова³³. Ця сутичка вказувала на спробу генерал-губернатора підпорядкувати комерційний суд адміністрації, з тим щоб він зважав на державні пріоритети.

М. С. Воронцов з метою розширення мережі морської торгівлі звернувся у Міністерство фінансів з клопотанням про виділення коштів на будівництво у Херсоні купецької верфі. Уряд виділив у розпорядження генерал-губернатора одноразову суму — 150 тис. руб. на її заснування³⁴. Вже 1839 р. на цій верфі було збудовано 60 суден, серед них — трибаки, боти, бриги, корвети³⁵. М. П. Щербінін пов'язує з М. С. Воронцовим і заснування порту в Бердянську³⁶.

Російські купецькі судна потребували матросів, і за розпорядженням генерал-губернатора в містах Альошки та Нікополь було засновано вільні матроські цехи, що діяли за правилами, схваленими 1834 р. імператором³⁷. До них приймали молодих чоловіків на 5 або 10 років, котрі звільнялися від попереднього стану та виконання державних повинностей. Кращого способу забезпечити морську торгівлю та військовий флот власними матросами годі було шукати. Після 5-ти років плавання кожен з них міг отримати від флотського керівництва патент на водіння суден³⁸.

Вже 1838 р. для торгівлі сіллю з бессарабських озер М. С. Воронцов заснував пароплавне сполучення між Овідіополем і Акерманом. Склад і керівництво, а також первісне обладнання були погоджені з міністром фінансів³⁹.

Позиція генерал-губернатора щодо поширення торгівлі у південному регіоні була достатньо міцною. 1841 р. Комітет міністрів схвалив записку міністра фінансів, в основі якої лежали пропозиції М. С. Воронцова про використання Бердянського порту для транспортування солі, вугілля і хліба⁴⁰.

Звернення іноземців до Міністерства фінансів стосовно заснування на Півдні торговельних компаній передавалися на розгляд генерал-губернатора. Так було і в 1826 р. з проханням голландських вихідців створити на акціях торговельне товариство, яке сприяло б розвитку прямої торгівлі з голландськими колоніями⁴¹. Щодо питань економічної винахідливості та ініціативи, зокрема підприємницьких контор, у М. С. Воронцова було гідне подиву розуміння їх значення для розвитку економіки регіону. За його поданням Міністерство фінансів, а потім і Комітет міністрів схвалили положення про відкриття в Одесі морської страхової контори, яку 1830 р. замінила страхова компанія⁴², а Сенат позитивно вирішив питання про пільги нотаріусам і маклерам при умові набуття ними статусу осілих мешканців⁴³. Переконливими виявилися його аргументи про сприятливий клімат для вирощування виноробних культур. Справа уповільнювалася відсутністю організованості серед підприємливих власників, подолати яку покликана була створювана 1827 р. Кримська винна компанія⁴⁴.

1837 р. Комітет міністрів позитивно вирішив питання про заснування Новоросійської компанії для виготовлення цукру рафінаду. Ця компанія засновувалася на акціях, власником яких був і сам генерал-губернатор⁴⁵.

Політика підтримки комерційних підприємств уживалася з державним контролем за станом торгівлі в краї. Генерал-губернатор не випускав з поля зору кредитну та закупівельну діяльність місцевих приказів громадської опіки. 1835 р. спеціально були підготовлені правила купівлі і продажу майна, приміщень, укладання контрактів. Генерал-губернатор стежив за стабільністю цін на основні товари споживання, затверджував закупівельні ціни на харчові продукти, погоджував з відповідними міністрами будь-які відхилення. Після встановлення чиновником з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ Заблоцьким-Десятовським завищених купівельних цін генерал-губернатор почав більше уваги звертати на кошториси статків і видатків та на схвалення підрядних робіт ⁴⁶.

На відміну від Рішельє, Ланжерона й Інзова, які були прихильниками фермерського господарювання (перший на державні кошти скупив 72 тис. десятин землі для поселення колоністів ⁴⁷), М. С. Воронцов відстоював міцні великомаєткові господарства, засновані на вільнонаймній праці. Він підтримував звернення поміщиків про надання значних за розмірами угідь для розведення худоби, зокрема кашемірських кіз ⁴⁸. При несплаті поміщиками податків він радив не брати маєтки в опіку, а продавати їхнє майно, зокрема предмети розкоші, для поповнення державної скарбниці ⁴⁹.

Кн. Анна Голіцина, поселившись на південному березі Криму, зайнялась закладенням садів, зокрема оливкового дерева, та виноградників. Захопившись, вона запропонувала уряду купити її будинок у Санкт-Петербурзі, а виручені кошти вкласти у цю нову справу. За підтримкою А. Голіцина звернулася до генерал-губернатора, який, у свою чергу, подав клопотання до Комітету міністрів. Після його схвалення М. С. Воронцов вдався до заходів, які сприяли б розвитку садівництва. На його думку, державний селянин, який розведе сад чи виноградник, може отримати його в довічне користування без сплати майнового податку, а розведенням садів на пустинних, незайнятих землях міг займатися кожний. Однак ця його пропозиція не знайшла розуміння у міністра фінансів, який запропонував звільнити від сплати податків лише до 10-ти років ⁵⁰.

З метою поширення агрокультурного досвіду М. С. Воронцов підтримував ідею заснування в Одесі Сільськогосподарського товариства Півдня Росії. За його поданням, Комітет міністрів розглянув проект правил діяльності товариства ⁵¹, серед яких чільне місце посіла видавнича справа. Статут товариства був схвалений Миколою I під Варною, коли відмовити М. С. Воронцову після отриманої перемоги було незручно. Невдовзі М. С. Воронцов став і президентом товариства ⁵². 1830 р. для поширення садівництва і виноробства в краї він отримав у своє розпорядження 120 тис. руб., що пішли на закладення виноградників та садів в Акермані, Криму та Керчі. Виноградну лозу виписували з Франції та Іспанії, в приватну власність роздавали землі Нікітського ботанічного саду ⁵³.

Особливості кримського клімату спонукали М. С. Воронцова до розведення винограду у власних володіннях. Його статки від продажу вина становили 1838 р. 8 тис. руб. Для переконання, що розведення овець у Криму може бути продуктивним, він організував їх постачання у власні кримські володіння, намагаючись їх селекціонувати з місцевими породами ⁵⁴.

Дбаючи про розвиток землеробства, М. С. Воронцов був прихильником переважання некріпосницьких відносин поміщика і селянина ⁵⁵. 1820 р. він подав Олександрю I записку з пропозицією почати обговорення умов відміни кріпосного права ⁵⁶. Ось чому саме тоді до нього звернувся

В. Н. Каразін, пропонуючи вступити до Товариства для обговорення шляхів ліквідації в Росії кріпацтва ⁵⁷.

Для Півдня болючою залишалася проблема постійної нестачі селян для обробітку землі. Її вирішення М. С. Воронцов вбачав у переселенні селян з російських та українських губерній. Його проект 1826 р. про заселення Бессарабської області був схвалений Комітетом міністрів. До того ж, він передбачив запровадження волосних правлінь у нових державних поселеннях ⁵⁸. Починаючи з другої половини 1820-х років, генерал-губернатор неодноразово переконував центральний уряд, що для залюднення поміщицьких маєтків доцільно залишити всіх, хто поселився в Новоросії, там, де вони були записані на час VII ревізії (1815 р.) ⁵⁹. 14 вересня 1827 р. з'явився указ про зобов'язаних поселенців, укладений відповідно до пропозицій генерал-губернатора. Хто не знайшов компромісного вирішення з поміщиками питання про повинності, отримував право переходу на інші землі ⁶⁰. Вже 15 березня 1829 р. сенатським указом дозволялося не вимагати повернення до кріпосницького стану втікачів Півдня, а їх колишніх власників звільнити від сплати подушного ⁶¹. М. С. Воронцов не підтримав клопотання київського дворянського губернського маршала Г. Ю. Тишкевича про продовження терміну розшуку збіглих на Південь селян для зняття з поміщиків сплати подушного ⁶².

Сам М. С. Воронцов — власник величезних маєтків (47 тис. дес. землі) ⁶³, перевіз своїх кріпаків з центральної Росії і зробив їх орендарями, “фермерами”, демонструючи переваги некріпосницької праці ⁶⁴. Він чи не найпершим в Росії скористався поправками до закону про вільних хлібопашців (1842 р.), згідно з яким земля передавалася селянам на визначених поміщиком умовах. Запропоновані ним умови, погоджені з власними селянами, розглядалися Комітетом міністрів і були схвалені з невеликими поправками як Комітетом, так і імператором ⁶⁵.

Однак урядові заходи були малорезультативними, південні землі давали добрі врожаї лише при сприятливій погоді. Неврожай 1833 р. змусив М. С. Воронцова енергійніше взятися за відвернення можливого голоду. В цьому питанні виникли деякі непорозуміння між ним і імператором, що проливають світло на формування взаємовідносин двох рівнів влади — місцевої і центральної. 17 і 18 жовтня 1833 р. в записках Миколи І О. С. Танеєву, керуючому власної й. і. в. канцелярії, йшлося про те, що Воронцов не подає донесень про недорід хліба в Катеринославській губернії, а тим часом в обов'язки генерал-губернатора, “як довіреного сановника”, входило не лише вжиття попереджувальних заходів, а й вчасне про них інформування імператора. Останній зобов'язав генерал-губернатора терміново доповісти про його дії. До того ж, Микола І заборонив М. С. Воронцову залишати Катеринослав доти, поки не буде досягнуто результативності в ліквідації наслідків неврожаю. Після отримання звіту генерал-губернатора імператор у рескрипті від 10 серпня 1834 р. схвалив його заходи щодо забезпечення населення краю хлібом і зобов'язав подякувати місцевому дворянству, яке брало участь у цій акції.

Рескриптом від 25 жовтня 1835 р. імператор знову, ознайомившись із звітом генерал-губернатора, відмітив його “предусмотрительность”, “неусыпное попечение о благе человечества и пользе государственной”, зокрема про правильне, без “поощрения праздности” використання виділених державою коштів ⁶⁶. Справді, за поданням М. С. Воронцова до Міністерства внутрішніх справ, війська з Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній виводилися до Бессарабії та Подільської губернії. Відкритий на його ім'я кредит до 1 млн руб. був використаний для заку-

півлі хліба спершу на внутрішніх російських ринках, а згодом і за кордоном. Цю справу М. С. Воронцов доручив комерційному дому в Одесі, з яким підтримував постійні зв'язки⁶⁷. За наказом генерал-губернатора, в кожному повіті створювались продовольчі комісії, які не лише розподіляли хлібні запаси, а й стежили за станом шляхів сполучень, якими зерно доставлялося до поселень⁶⁸. Тоді ж генерал-губернатор, намагаючись компенсувати втрати від неврожаю, повернувся до кріпацької праці у своїх володіннях⁶⁹.

1838 р., коли одеський військовий губернатор гр. О. П. Толстой подав імператору рапорт і звинуватив генерал-губернатора в неполадках, Микола I став на захист свого намісника і в свою чергу поставив вимогу: “Где есть обвинения, должны быть и доказательства”. Комітет міністрів справді виявив багато порушень, але вказав, що сам військовий губернатор повинен був їх і ліквідувати⁷⁰.

У Новоросійському краї, як і в інших регіонах Російської держави, в підпорядкуванні генерал-губернатора перебували будівельні комітети, що споруджували державні помешкання. Практика такого будівництва була започаткована Катериною II. Кошти для впорядкування провінційних міст відпускалися в особисте розпорядження генерал-губернаторів. Ознайомившись з діяльністю одеського будівельного комітету, М. С. Воронцов переніс правила його роботи на всі інші комітети краю. Проекти кошторисів новобудов, що складались у канцеляріях цивільних губернаторів, схвалював генерал-губернатор. Він створив з чиновників своєї Канцелярії комісію для прийняття міських будов⁷¹. Таке рішення давало можливість генерал-губернатору тісніше підпорядкувати місцеві органи своєму контролю в розподіленні та витрачанні коштів на зростаюче будівництво. За його поданням 1829 р., міністр фінансів дозволив безмитне ввезення до Одеси мармуру для будівельних робіт⁷². В. о. генерал-губернатора Ф. П. Пален 1839 р. підготував перелік найголовніших будов по благоустрою Таврійського півострова, серед них — будівництво дороги на південний берег Криму. Гірські шляхи прокладалися військово-робітничою ротою № 52, одна частина якої була сформована 1847, інша — 1850 рр.⁷³

У будівельній галузі, як зазначав один з чиновників Канцелярії генерал-губернатора, склалися невнормовані відносини. Дума виділяла кошти для будівельного комітету за кошторисами, схваленими генерал-губернатором. Вона, як і сам комітет, завжди була обтяжена боргами, бо підпорядковувалася чиновникам, котрі постійно наказували видавати кошти “заимообразно и безвозвратно”. Дума не могла не виконати таких розпоряджень, а виконавши їх, ставала співучасницею протизаконних дій. Цю ситуацію підтвердив і сенатор С. В. Сафонов⁷⁴.

Невизначеність ситуації в будівельній галузі, звинувачення малоросійського військового губернатора М. Г. Рєпніна в розтраті державних коштів⁷⁵ змусили М. С. Воронцова у 1848 р. звернутися до Миколи I з незвичним, на перший погляд, проханням. Він переконував імператора визнати правильними всі витрати бюджетних коштів, які він отримував на спорудження міст і портів, без подання ним конкретних звітів. А виправдальним підсумком його служби, зазначав М. С. Воронцов, будуть стабільні успіхи у торгівлі, промисловості і сільському господарстві його регіону. Сучасники залишили не одне свідчення того, як князь уміло поєднував використання державних коштів і для краю, і для своїх потреб⁷⁶. Посилаючись на власні заслуги, М. С. Воронцов просив не чіпати його сина, щоб йому в майбутньому не довелося розраховуватися з казною. Микола I передав це прохання на розгляд Комітету міністрів, який вказав,

що воно не має аналогів, випадає “из общего порядка”, і лише імператор може його задовольнити. Разом з тим міністри зазначали, що генерал-губернатори мають право відступати від усталених норм і правил, якщо цього вимагають інтереси краю, а враховуючи довірливі стосунки М. С. Воронцова з імператором, такий дозвіл можна надати ⁷⁷.

Зі службою М. С. Воронцова пов'язаний ще один напрям державної діяльності, що практично був відсутній у службових обов'язках генерал-губернаторів, які діяли на території України. Йдеться про його дипломатичні повноваження. Найбільш відомою акцією була Акерманська конвенція 1826 р., укладена разом з таємним радником О. І. Рібоп'єром (1783—1865), котрий виконував тоді обов'язки російського посла в Туреччині і Пруссії ⁷⁸. Контролю генерал-губернатора підлягали консульства і консульські агентства, що почали виникати в Одесі ще за часів Рішельє. 1841 р. турецький уряд, наприклад, поскаржився, що його піддані, переважно греки і вірмени, виїжджаючи для торгівлі в Росію, повертаються назад уже російськопідданими. Унормуванням цієї ситуації, як і подібних інших локальних міграцій, займалися чиновники Канцелярії генерал-губернатора ⁷⁹.

Втягненню південного краю в загальноросійський простір сприяли заходи генерал-губернатора по спорудженню нових шляхів і трактів, які з'єднували б Одесу з іншими центрами Росії. Тоді південні міста тісніше спілкувалися із Західною Європою, ніж з центральною Росією ⁸⁰. М. С. Воронцов, як ніхто з генерал-губернаторів, атакував уряд доповідними записками з пропозиціями відкривати нові комунікаційні лінії. Він розцінював ефективний зв'язок з центром як важливий механізм функціонування державної влади. Питання поштового сполучення, заснування нових поштових станцій, їх стан залишалися завжди в його полі зору. Сам генерал-губернатор для зв'язку з Санкт-Петербургом використовував екстрапошту. За його доповідною, Комітет міністрів розглядав у 1826 р. можливість спорудження вільного поштового тракту від Одеси до Балти ⁸¹. У назві *вільний* закладалась нова форма фінансування пошти. Поштові дороги в імперії існували за рахунок місцевого населення, що сплачувало відповідний земський збір. М. С. Воронцов пропонував перекласти його сплату на користувачів дорогою. Його заступник граф Ф. П. Пален переконував уряд, що така дорога не впливатиме на зменшення державних статків, бо нею буде користуватися багатий торговий люд. Микола I лише з третього подання, коли до нього із запискою звернувся М. С. Воронцов, затвердив доповідну як закон про відкриття названої дороги. Справді, вже в 1840—1850-х роках в Росії набули поширення саме такі *вільні* поштові дороги ⁸².

1832 р. генерал-губернатор визначив мережу поштових станцій у Криму на лінії від Бурундуцької станції до Судака і призначив архітектора для їх спорудження ⁸³. Саме М. С. Воронцову належала ініціатива направлення через Варшаву кореспонденції з Півдня імперії до північних держав Європи, з якою він звернувся до головного управляючого поштовим департаментом ⁸⁴.

Прикладів ініціативних заходів М. С. Воронцова у поліпшенні поштового, а згодом і залізничного сполучення можна навести багато. Однак далеко не всі його пропозиції знаходили схвалення уряду. Так, плани з'єднати залізницею Одесу з Москвою наštовхнулися на повне несприйняття властей. Новий імператор Олександр II, до якого М. С. Воронцов звернувся під час коронування за підтримкою, відхилив його прохання ⁸⁵.

За поданням генерал-губернатора 1829 р., Комітет міністрів схвалив правила облаштування пароплавних рейсів на Чорному морі між Одесою

і Редут-Кале (Крим). Започатковане М. С. Воронцовим перевезення вантажів було використане для доставляння провіанту військам, що перебували в Туреччині під час військових подій 1828—1829 рр. Уже 1833 р. Комітет міністрів розглядав можливість встановлення постійного пароплавного зв'язку Одеси і Константинополя. Утворювалось акціонерне товариство, яке брало на себе утримання пароплавів. Представником державних інтересів Комітет міністрів призначив генерал-губернатора, який контролював ремонт пароплавів, оскільки, за умовами договору, це здійснювалося державним коштом⁸⁶. 1836 р. прохання генерал-губернатора збільшити кошти на утримання пароплавів “Одесса” і “Наследник” зіткнулося з негативною оцінкою пароплавства міністром фінансів Є. Ф. Канкріним. Перший вважав, що завдяки пароплавству вдалося поживити торгівлю на Таврійському півострові, другий, — що воно не приносить значних прибутків державі, що час розвитку пароплавства в Росії ще не настав, а людність не дозріла до сприйняття пароплавів як транспортно-го засобу⁸⁷.

У 1843 р. генерал-губернатор вдруге звернувся до уряду з пропозицією про встановлення постійного зв'язку Одеси з Константинополем і запропонував замовити в Англії виготовлення пароплавів-фрегатів. Керівництво пароплавами здійснювала б особлива експедиція при Одеській торговельній митниці, що перебувала під безпосереднім керівництвом генерал-губернатора. Він же рекомендував і досвідчених негоціантів для ведення закордонної торгівлі. Проект такого зв'язку, укладений у генерал-губернаторській Канцелярії, був схвалений того ж року Комітетом міністрів⁸⁸.

Виходячи з економічної доцільності, а саме для сприяння торгівлі збіжжям, створювався 1839 р. спільний комітет з чиновників канцелярій новоросійського і київського генерал-губернаторів. Призначені тоді три комісії, одна головна, новоросійська, та дві допоміжні, київська й подільська, повинні були оглянути шляхи і запропонувати заходи для поліпшення стану торгових, або, як вони тоді називалися, чумацьких трактів, що з'єднували Новоросію з Київською і Подільською губерніями⁸⁹. Ці та інші заходи М. С. Воронцова сприяли перетворенню Одеси в житницю Європи, як обрзно висловився біограф генерал-губернатора М. П. Щербінін⁹⁰.

¹ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXXVIII. — 1822—1823. — № 29031.

² Записки Филиппа Филипповича Вигеля. — М., 1829. — Ч. VI. — С. 113.

³ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794—1914. — К., 1999. — С. 122.

⁴ Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб”. М. С. Воронцов — генерал-губернатор Новороссийского края. — М., 1998. — С. 4.

⁵ Дондуков-Корсаков А. М. Мои воспоминания // Старина и новизна: Исторический сборник. — СПб., 1903. — Кн. VI. — С. 109.

⁶ Записки Филиппа Филипповича Вигеля. — С. 86, 102; перевидавання: Вигель Ф. Ф. Записки. — М., 2000. — С. 463.

⁷ Богданович М. История царствования императора Александра I и Россия в его время. — СПб., 1871. — Т. 5. — С. 402.

⁸ Записки Н. Н. Мурзакевича // Русская старина. — 1887. — Апрель. — С. 139—142.

⁹ 2 ПСЗ. — СПб., 1848. — Т. XXII. — Отд. 1. — 1847. — № 21431.

¹⁰ Шильдер Н. К. Император Николай I, его жизнь и царствование. — СПб., 1903. — Т. 2. — С. 282—283.

¹¹ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 1, оп. 191, спр. 30.

¹² 2 ПСЗ. — СПб., 1837. — Т. XI. — Отд. 2. — 1836. — № 9745.

¹³ Архив князя Воронцова. — М., 1895. — Т. 40. — С. 500.

¹⁴⁻¹⁵ Див. детальніше: Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления. — М., 1998. — С. 170—177.

- ¹⁶ Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семёновича Воронцова. — СПб., 1858. — С. 174.
- ¹⁷ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. XXXIX. — 1824. — № 29938.
- ¹⁸ Там же. — Т. XL. — 1825 по 19 ноября. — № 30371.
- ¹⁹ Там же. — № 30487.
- ²⁰ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. III. — 1828. — № 2515.
- ²¹ Там же. — Т. II. — 1827. — № 1668.
- ²² Там же. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 39, 219.
- ²³ Там же. — № 63, 102, 195, 223, 483.
- ²⁴ Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 193.
- ²⁵ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 46.
- ²⁶ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. — СПб., 1902. — Т. 2. — Ч. 2. Комитет министров в царствование императора Николая Первого (1825 г. ноября 20 — 1855 г. февраля 18). — С. 225.
- ²⁷ Архив князя Воронцова. — М., 1893. — Т. 39. Письма к князю М. С. Воронцову А. И. Левшина, А. П. Бутенева, И. В. Сабанеева. — С. 30, 33, 42.
- ²⁸ Див. детальніше: Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст. // Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 123—126.
- ²⁹ Архив князя Воронцова. — Т. 39. — С. 54.
- ³⁰ 2 ПСЗ. — СПб., 1835. — Т. IX. — Отд. 2. — 1834. — № 7465; СПб., 1839. — Т. XIII. — 1838. — № 11707; Смольянинов К. Указ. соч. — С. 225.
- ³¹ Одесса. 1794—1894. — Одесса, 1894. — С. LV.
- ³² 2 ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. II. — 1827. — № 809.
- ³³ Середонин С. М. Указ. соч. — Ч. 1. — С. 120.
- ³⁴ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. V. — Отд. I. — 1827. — № 3776.
- ³⁵ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 61, арк. 416—421.
- ³⁶ Щербинин М. П. Указ. соч. — С. 206.
- ³⁷ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 61, арк. 37.
- ³⁸ Щербинин М. П. Указ. соч. — С. 203.
- ³⁹ 2 ПСЗ. — СПб., 1861. — Т. XXXIV. — Отд. 1. — 1859. — № 34273.
- ⁴⁰ 2 ПСЗ. — СПб., 1836. — Т. X. — Отд. 2. — 1835. — № 8424; СПб., 1838. — Т. XII. — Отд. 1. — 1837. — № 10578; СПб., 1842. — Т. XVI. — Отд. 1. — 1841. — № 14502.
- ⁴¹ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 145.
- ⁴² 2 ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. I. — № 259; Т. V. — Отд. 1. — 1830. — № 3742, 3743.
- ⁴³ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 1572.
- ⁴⁴ Там же. — № 1506.
- ⁴⁵ 2 ПСЗ. — СПб., 1838. — Т. XII. — 1837. — № 10233.
- ⁴⁶ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 12.
- ⁴⁷ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 1. — С. 201.
- ⁴⁸ Середонин С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 207.
- ⁴⁹ Там же. — Ч. 1. — С. 230.
- ⁵⁰ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величества канцелярии / Издан под редакцией Н. Дубровина. — СПб., 1896. — Вып. 8. — С. 181.
- ⁵¹ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. III. — 1828. — № 2320.
- ⁵² Одесса. 1794—1894. — С. LII, 613.
- ⁵³ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. — СПб., 1862. — Ч. 3. — Кн. 1. — С. 296.
- ⁵⁴ Герлігі П. Назв. праця. — С. 58, 64.
- ⁵⁵ Див. детальніше: Авалиани С. Л. Гр. М. С. Воронцов и крестьянский вопрос // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 46—50.
- ⁵⁶ Андреева Т. В. Александр I и русское общество // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX—XX века (Сб. статей памяти Валентина Семеновича Дякина и Юрия Борисовича Соловьева). — СПб., 1999. — С. 182.
- ⁵⁷ Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807—1829 год). — СПб., 1883. — С. 253.
- ⁵⁸ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 444, 592.
- ⁵⁹ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719—1868 гг.). — С. 197.
- ⁶⁰ Дружина Е. И. Южная Украина. 1800—1825 гг. — М., 1970. — С. 186.
- ⁶¹ 2 ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. IV. — 1829. — № 2736.
- ⁶² 2 ПСЗ. — СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 2. — 1830. — № 4082.

- ⁶³ З а й о н ч к о в с к и й П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М., 1978. — С. 132.
- ⁶⁴ Г е р л і г і П. Назв. праця. — С. 82.
- ⁶⁵ С е р е д о н и н С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 340—341.
- ⁶⁶ Сборник исторических материалов... — С. 23, 56, 70, 83.
- ⁶⁷ Щ е р б и н и н М. П. Указ. соч. — С. 203.
- ⁶⁸ С е р е д о н и н С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 293—294.
- ⁶⁹ Г е р л і г і П. Назв. праця. — С. 86.
- ⁷⁰ Сборник исторических материалов... — С. 82.
- ⁷¹ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 163; СПб., 1831. — Т. V. — Отд. 2. — 1830. — № 3101, 3901.
- ⁷² Там же. — Т. IV. — 1829. — № 2623.
- ⁷³ ДАОО, ф. 1, оп. 149, спр. 129, арк. 8; 2ПСЗ. — СПб., 1851. — Т. XXV. — Отд. 1. — 1850. — № 24322.
- ⁷⁴ Одесса. 1794—1894. — С. 82.
- ⁷⁵ Див. докладніше: Ш а н д р а В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — С. 158—160.
- ⁷⁶ Див. детальніше: Захарова О. Ю. “Генералы своих судеб”.
- ⁷⁷ С е р е д о н и н С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 126.
- ⁷⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. I. — С 12 декабря 1825 г. — № 620; Цікавий матеріал про О. І. Рібоп’єра вміщено у статті: Д и в н и й І. Загадка бригадира Рібоп’єра // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 3. — С. 168—169.
- ⁷⁹ ДАОО, ф. 1, оп. 192, спр. 95, арк. 8.
- ⁸⁰ Одесса. 1794—1894. — С. XLVI.
- ⁸¹ 2ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — 1827. — № 1417, 1670.
- ⁸² С е р е д о н и н С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 169.
- ⁸³ ДАОО, ф. 1, оп. 191, спр. 49.
- ⁸⁴ 2ПСЗ. — СПб., 1840. — Т. XIV. — Отд. 1. — 1839. — № 12238.
- ⁸⁵ Одесса. 1794—1894. — С. 212.
- ⁸⁶ 2ПСЗ. — СПб., 1834. — Т. VIII. — Отд. 1. — 1833. — № 6216.
- ⁸⁷ С е р е д о н и н С. М. Указ. соч. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 178—179.
- ⁸⁸ 2ПСЗ. — СПб., 1844. — Т. XVIII. — Отд. 1. — 1843. — № 16560.
- ⁸⁹ ДАОО, ф. 1, оп. 149, спр. 129, арк. 25.
- ⁹⁰ Щ е р б и н и н М. П. Указ. соч. — С. 167.

(Далі буде)